

Б.Й. ПАСХАВЕР, доктор економічних наук, професор, академік НААН,
головний науковий співробітник

Л.В. МОЛДАВАН, доктор економічних наук, професор,
головний науковий співробітник

О.В. ШУБРАВСЬКА, доктор економічних наук, професор, завідувач відділу
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Основні проблеми розвитку сільськогосподарського виробництва

Сільське господарство України на всіх етапах свого розвитку стикається зі значними ризиками, спровокованими впливом різного роду чинників, серед яких такі, що не залежать від людської діяльності (природні), а також мають глобальний характер, зумовлюються внутрішніми проблемами галузі й станом національної економіки. Ідентифікація таких ризиків є необхідною для розроблення та успішного запровадження заходів зі стабілізації й нарощування агропродовольчого виробництва з метою досягнення продовольчої безпеки і зміцнення експортних позицій вітчизняних аграріїв.

Дослідженню розвитку вітчизняного сільського господарства й аграрного ринку присвячено велику кількість робіт, зокрема таких авторів, як М. Дем'яненко, М. Кропивко, В. Месель-Веселяк, Т. Осташко, П. Саблук, О. Шпичак, В. Юрчишин¹ і багатьох ін. Водночас недостатньо висвітленими залишаються питання забезпечення (у т.ч. в

рамках державного регулювання аграрного сектору) стійкої позитивної динаміки основних параметрів функціонування галузі та запобігання впливу на неї несприятливих чинників.

Сільське господарство – єдина галузь національної економіки України, яка в умовах економічної кризи зберегла позитивні темпи зростання обсягів виробництва. Якщо економіка країни за показником національного випуску поки що не відновила рівень докризового 2007 року, в сільському господарстві обсяги виробництва в 2011 році на третину перевищили показник 2007-го. Значно зросли прибутки сільськогосподарських підприємств, частка збиткових підприємств зменшилась удвічі.

Уже вісім років поспіль сільське господарство має надсередні показники рентабельності виробництва. Проте, незважаючи на ці безумовні досягнення, село і його виробнича сфера залишаються зоною бідності. Сільське господарство значно відстає від середнього рівня за показниками вартості робочої сили й вартості робочого місця. Наразі оплата праці сільськогосподарського працівника на третину менша від середньої позначки в національній економіці, а згідно з офіційними даними про наявність основних засобів, фондоозброєність одного зайнятого в сільському господарстві вдвітьєро поступається середньому рівню.

¹ Дем'яненко М.Я. Оцінка кредитоспроможності агроформувань (теорія і практика): монографія / М.Я. Дем'яненко, О.С. Гудзь, П.А. Стецюк. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 302 с.; Методичні рекомендації з удосконалення організаційного механізму функціонування інфраструктури аграрного ринку / [П.Т. Саблук, О.Г. Шпикуляк, Ю.П. Воскобійник та ін.]. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2009. – 44 с.; Месель-Веселяк В.Я. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації в сільському господарстві / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2010. – № 4. – С. 3-18; Осташко Т.О. Ринкова трансформація аграрного сектору / Т.О. Осташко. – К.: Фенікс, 2004. – 280 с.; Шпичак О.М. Ціна і ціноутворення на агропродовольчу продукцію: навч. посіб. / О.М. Шпичак, О.В. Боднар. – К.: ННЦ ІАЕ, 2009. – 238 с.; Юрчишин В.В. Аграрна політика України на зламах політичних епох: історико-соціально-економічні нариси / В.В.Юрчишин. – К.: Наук. думка, 2009. – 366 с.

У цьому контексті загрозовими є дані щодо суттєвого скорочення обсягів інвестування галузі, що становить значну небезпеку для її подальшого стабільного розвитку (табл. 1). За роки української державності інвестиції в агросферу скоротилися майже чотириразово, а їхня частка в загальному

обсязі інвестування зменшилася майже у 2,5 раза. Бентежить і характерна для останніх років стагнація іноземних інвестицій у сільське господарство попри його високу рентабельність, що свідчить про наявність факторів, які негативно впливають на інвестиційну привабливість галузі.

1. Індекси інвестицій в основний капітал в Україні за роками

Показник	1990	2000	2008	2009	2010	2011
Індекси інвестицій в основний капітал, % (1990=100):						
усі галузі економіки	100,0	25,2	85,4	50,0	49,7	60,8
Сільське господарство	100,0	4,2	32,9	16,4	19,1	25,2
частка сільського господарства	21,3	3,6	8,2	7,0	8,2	8,8
Індекси прямих іноземних інвестицій, % (2000=100):						
усі галузі економіки	–	100,0	924,2	1035,5	1156,6	1315,2
Сільське господарство	–	100,0	1019,3	1101,3	1058,0	1032,2
частка сільського господарства	–	2,0	2,2	2,2	1,9	1,6

Джерело: Статистичні щорічники за 2000 та 2010 роки.

Погіршення агроінвестування почасти зумовлено кризою банківського та економічного секторів, а також незваженими діями держави на зерновому ринку (недостатньо обґрунтованим уведенням у 2010-2011 роках експортних квот, спробами виведення на даний ринок великотоварного державного трейдера тощо). Так, запровадження у 2010-2011 роках обмежень на експорт зерна не виглядало достатньо обґрунтованим як з огляду на наявні на той час внутрішні ресурси зерна й можливості його тривалого зберігання, так і зважаючи на доцільність посилення позицій держави на світовому аграрному ринку в період сприятливої кон'юнктури. За даними Державної служби статистики України введення квот лише за місяць спричинило зниження цін виробників зерна на 7% та спровокувало подальшу тенденцію до падіння цін вітчизняних виробників у період традиційно максимальної реалізації одержаного врожаю на фоні зростання відповідних світових цін.

Наслідком недоліків системи квотування експорту стало те, що за зростання у 2011 році валових зборів зернових культур і відповідних експортних цін на 44% й продукцію борошномельно-круп'яної промислово-

сті на 37% фізичні обсяги експорту зернових зросли лише на 2,1%, борошна і круп – на 0,1%.

Свідченням того, як впливають не лише рішення, але й відомості про можливість їх ухвалення, на цінову кон'юнктуру ринку, було стрімке зниження цін на соняшник, спричинене ініціативою Міністерства фінансів України щодо введення з вересня 2011 року мита на експорт соняшникової олії. Така ситуація спостерігалася протягом місяця до внесення Верховною Радою України змін до проекту Закону України № 9239 «Про затвердження ставок вивізного мита на окремі види сільськогосподарських культур»¹, де експортне мито було встановлене тільки для ячменю.

Не піддаючи сумніву необхідність регулювання експорту з метою забезпечення національної продовольчої безпеки, вважаємо, що для припливу інвестицій у сільське господарство, по-перше, потрібно створити умови для повернення одержаних сільгосп-підприємствами-трейдерами й агрохолдин-

¹ Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та про ставки вивізного (експортного) мита на деякі види зернових культур». – Доступно на: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_2011_10_07/T113906.html.

гами прибутків у виробничу сферу. По-друге, для послаблення цієї проблеми держава має забезпечувати стабільну бюджетну підтримку галузі¹. Проте динаміка обсягів державної підтримки сільського господарства протягом 2008-2011 років була від'ємною (2008 рік – 5,3 млрд грн, 2009 – 2,8, 2010 – 4,6, 2011 рік попередньо – 4,4 млрд грн). Хоча тут очевидним є вплив кризового чинника. Проте варто відзначити, що, наприклад, у Росії бюджетна підтримка сільського господарства в умовах кризи не лише не зменшувалася, але й відчутно зростала.

Оскільки основними джерелами інвестування на мікрорівні є власні фінансові ресурси сільгоспідприємств, у т.ч. амортизаційні відрахування, з метою їх збільшення за рахунок ліквідації існуючого багаторазового розриву між балансовою і відновною вартістю основних засобів сільського господарства потрібно провести переоцінку основних фондів агросфери та внести зміни до бухгалтерського обліку, згідно з якими інфляційна дооцінка балансової вартості виробничих ресурсів була б не добровільною, а обов'язковою. Необхідність такого облікового удосконалення стає очевидною при порівнянні офіційних даних щодо наявності основних фондів у транспортній і аграрній галузях. Між 1990 та 2010 роками в галузі транспорту й зв'язку вартість основних фондів у поточних цінах зросла в 65 разів, а в сільському господарстві – лише на 43%, тобто майже не дооцінювалася.

Загальновідома залежність інвестиційної діяльності у сільському господарстві від доступності кредитних ресурсів. У світовій практиці сільськогосподарські товаровиробники зазвичай користуються послугами не комерційних, а кооперативних кредитних формувань. У США кредитне обслуговування сільськогосподарських товаровиробників в основному забезпечується системою фермерського кредиту, сформованою кредитними асоціаціями і кооперативними банка-

ми, Товарно-Кредитною Корпорацією, яка здійснює підтоварне кредитування посівних кампаній та Адміністрацією у справах фермерів. Кредити комерційних банків займають не більше 1/5 загальних фермерських кредитів.

У країнах ЄС, Китаї, Індії, Південній Кореї фермери практично не користуються послугами комерційних банків, їхні потреби в кредитах задовольняються власними кооперативними й спеціалізованими державними структурами.

Формування активів кооперативних банків (спілок, асоціацій і т. ін.), як правило, здійснюється за участю держави. В Росії, наприклад, створено Державний фонд розвитку сільської кредитної кооперації.

Україна – чи не єдина з постсоціалістичних країн, яка самоусунулася від розв'язання цієї проблеми, що негативно впливає на інвестиційні можливості господарств, особливо малих і середніх. З метою сприяння розвитку кредитної кооперації слід терміново внести необхідні доповнення та зміни до Законів України «Про банки і банківську діяльність» (у частині, що стосується приведення принципів формування статутного фонду кооперативного банку у відповідність зі світовою практикою) та «Про кооперацію» (внести розділ про кредитні кооперативи), а також прийняти програму сприяння розвитку сільської кредитної кооперації, використовуючи досвід Росії, Польщі, Китаю, Індії й інших держав.

Важливо також розвивати й інші (діючі) форми кредитування, а саме – розширити функції Аграрного фонду щодо кредитування за заставними операціями під посівні кампанії та переорієнтувати Укראгролізинг на обслуговування малих і середніх господарств та їх кооперативних об'єднань.

На фоні зменшення кредитних можливостей агровиробників збільшується податкове навантаження на підприємства агропромислового комплексу. Так, у 2008 році від них до Зведеного бюджету надійшло 17,3 млрд грн податкових платежів, у т.ч. від сільськогосподарських підприємств – 3,1 млрд грн, а в 2011 році – відповідно 40,1 і 5,0 млрд грн,

¹ Програми бюджетної підтримки потрібно переорієнтувати на середні й малі господарства та кооперативи, а агрохолдинги з них мають бути виключені.

що на понад 1 млрд грн перевищило обсяги державної підтримки галузі¹. Очікується, що у 2012 році підприємства АПК перерахують до бюджету вже 44,9 млрд грн, або майже на 11% більше, ніж у попередньому році.

Сільське господарство України, як й інших країн, постійно стикається з проблемою *диспаритету цін в обміні між першою і другою сферами АПК*, що негативно позначається на рентабельності сільськогосподарського виробництва. За даними Державної служби статистики України за останні чотири роки (2008-2011) ціни сільськогосподарських виробників зросли на 74%, а ціни на матеріально-технічні ресурси промислового походження для сільського господарства – на 99%. Ця тенденція триває і в 2012 році: у першому кварталі ціни реалізації сільськогосподарських підприємств зросли на 8%, ціни придбання – на 13%.

Диспаритет цін як об'єктивна закономірність для всіх економік (його не вдалося усунути й у планово-адміністративній системі господарювання) долається комплексом державних регуляторів, найпоширенішими з яких є державні інтервенції на аграрному ринку, які доповнюються прямими та антициклічними (у ЄС – компенсаційними) платежами, а також регулюванням цін на пальне, електроенергію, інші засоби для ведення сільського господарства. Необхідно наголосити, що чинний Закон України № 1877-IV від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України» практично не впливає на забезпечення паритетності цін, оскільки: а) діяльність Аграрного фонду не відповідає функціям аналогічних структур у ЄС, Канаді, США й інших країнах; б) відсутні платежі як доповнення до інтервенційних заходів; в) норми Закону поширюються лише на зернові культури; г) у Законі відсутні важелі впливу на ціни на пальне, добрива та електроенергію для сільського господарства.

У зазначеному контексті важливим є також посилення контролю за цінами на засо-

би виробництва, особливо на добрива й хімічні засоби захисту рослин, з боку Антимонопольного комітету.

Для згладжування ж проблеми диспаритету цін між сільським господарством і галузями III сфери АПК є два шляхи, ефективність яких доведена світовою практикою:

1) сприяння розвитку переробно-збутових кооперативів (дає змогу господарствам збільшити ціну ФОб, наприклад, на зерно, на 30-35%), що кореспондується із завданнями, визначеними Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 року;

2) законодавча легалізація міжгалузевих асоціацій з функціями узгодження економічних інтересів учасників агропродовольчого ланцюжка, для чого необхідне доопрацювання Закону України «Про професійні і міжпрофесійні об'єднання в агропродовольчому комплексі», прийнятого Верховною Радою України в першому читанні, а також прийняття низки нормативних актів із питань його реалізації.

Для вітчизняних малих та середніх агровиробників важливим є *забезпечення доступу до ринків споживання їхньої продукції без посередників*. У цьому зв'язку завданням держави є формування регіональної інфраструктури аграрного ринку, функціонування якої має підпорядковуватися меті поліпшення можливостей збуту для зазначених груп виробників і їхніх об'єднань. Однак задекларована урядом програма розбудови оптових ринків сільськогосподарської продукції цього не врахувала. Такі ринки в Україні – суто комерційні структури, торгові місця на них дорогі, а послуги – обмежені. У цьому зв'язку Закон України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції»² вимагає внесення суттєвих уточнень, які стосуються, насамперед, визнання таких ринків неприбутковими інституціями, що досягається закріпленням норм щодо: а) переважання державної та муніципальної власності в структурі компаній, які створюють такі ринки і керують їхньою роботою; б) визначення

¹ Украинские сельхозпроизводители платят в госбюджет вдвое больше средств, чем получают государственной поддержки // АПК-Информ. – 2012. – 10 мая.

² Закон України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції». – Доступно на: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1561-17>.

правил оптової торгівлі на ринках й у їхньому «захисному периметрі»; в) здійснення контролю з боку державних органів за діяльністю ринків, пов'язаною зі здешевленням торгових місць і розширенням послуг для виробників продукції та їхніх збутових кооперативів.

Суттєві загрози розвитку сільськогосподарського виробництва можуть виникнути й через *стагнаційну динаміку внутрішнього продовольчого споживання*. Особливо тривожна ситуація складається зі споживанням молочних, м'ясних продуктів і фруктів: відповідно 54,64 та 59% від медично необхідної норми. Проблема обмеженості платоспроможного попиту по окремих групах продуктів на внутрішньому ринку погіршується *нестабільністю експортного попиту*, передусім, на ринку м'ясо-молочної продукції. В умовах задекларованого й фінансово підтримуваного урядом нарощування обсягів відповідних вітчизняних виробництв будь-яке обмеження експорту м'ясо-молочної продукції відгукнеться різким розбалансуванням зазначеного сегмента внутрішнього ринку і може звести нанівець усі зусилля з відновлення тваринництва в Україні.

Водночас варто відзначити, що дії уряду¹ щодо поліпшення ситуації на ринку м'яса мали позитивний результат: вирощування худоби та птиці у 2011 році порівняно з 2008-м зросло на 13,9%, а імпорту м'яса скоротився майже у 2,5 рази. Проте споживання м'ясопродуктів населенням держави останніми роками не збільшується. За радянських часів низькі роздрібні ціни на м'ясні продукти утримувалися за рахунок бюджетного дотування. Нині варто з цією метою застосовувати адресну продовольчу допомогу вразливим соціальним прошаркам. Згідно з офіційною статистикою поки що в Україні у 12 млн громадян споживання м'ясних продуктів є нижчим за мінімальну норму. За нашими оцінками, вартість реалізації програми усунення

цього виду продовольчої небезпеки становить приблизно 3,5 млрд грн.

Не можна не зважати також і на *ризик руйнування місцевих агросоціоecологічних систем* комплексів, зумовлені запровадженням великотоварними підприємствами (від 3000 га), більшість з яких підпорядкована агро-промислово-торговим компаніям, нерациональних систем землекористування. За даними УкрНДІ продуктивності АПК Мін-агрополітики України, науково обґрунтованих норм організації землекористування, прийнятих у світовій практиці, дотримується лише 20-25% підприємств. У більшості підприємств лісостепової й степової зон під зерновими зайнято від 60 до 90% і більше площ, у кожному десятому підприємстві – понад 50% становлять посіви технічних культур. У степових областях посіви соняшнику займають від 28% у Херсонській до 39% – у Запорізькій областях (табл. 2).

У 46% сільгоспдприємств країни відсутні кормові посіви та пасовища і, відповідно, тваринництво. У Миколаївській, Сумській, Вінницькій областях поголів'я тварин та птиці відсутнє у 50-56%, а в західних областях – у 62-78% підприємств. Ще гірше становище з поголів'ям корів – їх утримує лише 40% великотоварних підприємств: у Чернівецькій, Дніпропетровській, Херсонській, Львівській областях їх налічується від 78 до 82%.

У результаті: а) держава ризикує стати імпортозалежною від багатьох видів життєво необхідних продуктів; б) зростають ризики втрати продуктивної сили земельних угідь через посилення ерозії, ґрунтову перевтому, накопичення у ґрунті однотипних збудників хвороб і шкідників, зниження вмісту гумусу, деградацію земель; в) різко знижується зайнятість сільськогосподарського населення (у 2011 році його налічувалося у великотоварних підприємствах близько півмільйона осіб, що вдвічі менше, ніж на таких же площах у фермерських господарствах Франції), посилюються міграція та обезлюднення сіл.

¹ Зокрема, прийняття Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо підтримки сільськогосподарських товаровиробників» від 22 грудня 2011 р. № 4268-VI, яким було відновлено виплати сільгоспвиробникам за продані молоко та м'ясо.

2. Зернові, соняшник і ріпак у структурі посівних площ в основних регіонах вирощування у 2009 та 2011 рр., %

Область	Зернові та зернобобові	Технічні культури (соняшник і ріпак)	Усього			
	2009	2011	2009	2011	2009	2011
Миколаївська	61,6	64,2	30,4	27,4	92,0	91,6
Запорізька	54,8	53,7	36,0	37,3	90,8	91,0
Дніпропетровська	59,6	64,0	31,0	26,6	90,6	90,6
Одеська	68,5	64,2	20,1	26,0	88,6	90,2
Луганська	52,1	52,6	35,0	36,1	87,1	88,7
Кіровоградська	56,1	52,7	29,1	31,1	85,2	83,8
Донецька	52,3	55,7	30,7	29,7	83,0	85,4
Харківська	59,7	57,3	21,5	21,8	81,4	79,1
Херсонська	53,6	54,4	25,6	25,4	79,2	79,8

Джерело: Розраховано за даними: Сільське господарство України / Статистичний збірник, 2009. – Держкомстат України. – С. 229, 251, 255.

Для усунення відзначених руйнівних процесів необхідно: 1) ввести в дію відтермінований до цього року Закон України «Про внесення зміни до п.1 розділу «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження родючості ґрунтів» від 1 червня 2010 року. № 2290-VI та Постанову Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2010 року № 164 «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах»; 2) прийняти (за аналогією з діючим в ЄС) Закон України «Про Кодекс правильної сільськогосподарської практики» (у Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року – «Про Кодекс сталого агрогосподарювання»); 3) унормувати формування соціально орієнтованого ринку сільськогосподарських земель.

Щодо останнього слід зазначити, що прийнятий Верховною Радою у першому читанні проект Закону України «Про ринок земель» у частині, що стосується обігу земель сільськогосподарського призначення, не знайшов широкої підтримки у процесі проведеного в країні громадського обговорення. Наголошувалося, що цей проект несе в собі ризики подальшого втягування аграрної економіки у латифундистську модель розвитку, зростання спекулятивного попиту на сільськогосподарські земельні й

прив'язані до них активи, поглиблення інших негативних явищ із відомими соціальними та екологічними наслідками. У цьому зв'язку заслуговують на увагу пропозиції багатьох депутатів, учених й учасників громадських слухань щодо прийняття замість Закону України «Про ринок земель» двох законодавчих актів: «Про організацію земельних торгів» і «Про обіг земель сільськогосподарського призначення». В останньому важливо передбачити:

кваліфікаційні вимоги до суб'єктів права на придбання (оренду) сільськогосподарських земель (професійні знання, робота в господарстві й т. ін.);

обмеження щодо набуття земельних ділянок у власність і оренду та щодо заходів з упередження здійснення спекулятивних дій з такими ділянками;

порядок створення й функціонування державної некомерційної інституції з регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення;

принципи врівноваження інтересів продавців, покупців земельних ділянок і споживачів продовольства в процесі ціноутворення та формування орендної плати;

форми фінансової підтримки придбання сільськогосподарських земель сільськими жителями з використанням досвіду західноєвропейських, азіатських й інших країн.

Певні загрози несе в собі також подальше *підвищення рівня відкритості вітчизняної*

економіки, пов'язане як зі вступом України до СОТ, так і з можливістю створення ЗВТ з ЄС. Передусім, це – досить велика ймовірність погіршення фінансового стану аграрних товаровиробників через стагнацію (згортання) недостатньо конкурентоспроможних агропродовольчих виробництв (до яких експерти насамперед відносять виробництво свинини, вершкового масла, сухого молока, твердих сирів, продуктів дитячого харчування).¹ Небезпечним є також закріплення й посилення структурних диспропорцій агропродовольчого розвитку внаслідок форсування сільськогосподарського експорту без урахування реальних потреб внутрішнього ринку і переробних галузей у кількості й асортименті продукції. Занепокоєння викликає також посилення залежності аграрних виробників від імпорту матеріально-технічних ресурсів за відсутності внутрішніх альтернативних джерел їх поповнення.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що головну небезпеку для подальшого розвитку сільського господарства становлять:

1) фінансові проблеми аграріїв через: недостатні обсяги інвестування галузі; обмежений доступ до кредитних ресурсів; скорочення обсягів бюджетної підтримки; диспаритет цін; нерозвиненість інфраструктури збуту;

2) обмеженість внутрішнього ринку за умови нестабільності експортного попиту на окремі групи товарів (м'ясо-молочну продукцію);

3) руйнування місцевих агросоціоекологічних систем.

З метою розв'язання зазначених проблем передусім необхідно:

- забезпечити введення в дію Закону України від «Про внесення зміни до п.1 розділу «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження родючості ґрунтів» від 1 червня 2010 року № 2290-VI та Постанови Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2010 року № 164 «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах»;

забезпечити розроблення Закону України «Про обіг земель сільськогосподарського призначення»;

внести доповнення й зміни до Законів України «Про банки і банківську діяльність» та «Про кооперацію» – в частині, що стосується кредитних кооперативів і кооперативних банків;

доопрацювати Закон України «Про професійні і міжпрофесійні об'єднання в агропродовольчому комплексі»;

внести уточнення до Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції»;

розробити Закон України «Про Кодекс правильної сільськогосподарської практики».

Обгрунтовано основні загрози сучасного етапу розвитку вітчизняного сільського господарства й агропродовольчого виробництва, визначено комплекс першочергових заходів, необхідних для розв'язання ключових проблем галузі.

Обоснованы основные угрозы современного этапа развития отечественного сельского хозяйства и агропродовольственного производства, определен комплекс первоочередных мер, необходимых для решения ключевых проблем отрасли.

An article points out current threats for agriculture and agrarian production of Ukraine, suggests a complex of possible measures to be taken for solving basic problems of this branch of the economy.

* * *

¹ Осташко Т.О. Ризики для сільського господарства України при запровадженні режиму вільної торгівлі з Європейським Союзом/ [Тамара Олексіївна Осташко]; Ін-т екон. та прогнозів. – К. 2010. – 104 с.